

חוק המלך – דברים יז, 14-20

מיכל שמחון ורוני מגידוב

"לבלתי רום לבבו מאחיו" (דברים יז, 20)

דמותו של המלך המשתקפת בחוק זה, שונה לחלוטין מדמות המלך הכל יכול, לה אנו רגילים. לכאורה, כל עיקרה של מצווה זו הוא להטיל איסורים על המלך; לא רק התוכן אלא גם הסגנון משקפים מגמה זו – המילה המנחה בפס' 15-17 היא "לא".

ה"לאו" הראשון מתייחס אל העם המבקש לשים עליו מלך - "לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא" (15). חמשת הלאווים הבאים מופנים אל המלך עצמו:

לא ירבה לו סוסים ולא ישיב את העם מצריימה

לא ירבה לא נשים ולא יסור לבבו

וכסף וזהב לא ירבה לו מאוד.

מהי דמות דיוקנו וכוח שלטונו של מלך שכה הרבה נשלל ממנו?

תקופת המלוכה ובייחוד תקופת שלמה מלמדת כי סוסים, כסף ונישואין לנשים נכריות, הם שהקנו למלך עוצמה, פאר וקשרי חוץ ענפים ומועילים. נכסיו המרשימים של שלמה מוצגים לראווה במל"א י, 14-25. המילה "זהב" מופיעה ברשימה זו 11 פעמים.

כסף וזהב חשובים מאוד לקיומה של הממלכה בעת מצוקה כשוחד המרחיק אויב מכניסה אל העיר (ראה מל"א י, 25-26; מל"ב יח, 14-16; כג, 35). יעילותם של כלי המרכבה והסוסים וכוח הרתעתם אינם מוטלים בספק גם על-פי ספר דברים עצמו (וראה דברים כ, 1).

נישואי שלמה תרמו ליצירת קשרי מסחר, לפיתוח יחסים דיפלומטיים עם מדינות האיזור ולהטבות שונות. למשל, בעקבות נישואיו עם בת פרעה קיבל את העיר גזר מפרעה (מל"א ג, 1, 16, 17).

המציאות מלמדת, אפוא, שכסף, סוסים וקשרי נישואין הם מרכיבים חיוניים לביסוסה ולעוצמתה של הממלכה. כיצד ניתן, אם כן, להסביר את ההגבלות המוטלות על המלך דווקא בתחומים כה חשובים. האין כאן ביטוי לאידיאולוגיה נוקשה ומאובנת המנותקת מצורכי המציאות? ואולי כל עיקרו של החוק, אינו בא אלא למנוע מעם ישראל מלפתח את מוסד המלוכה?

הרמב"ם קובע כי מדובר כאן במצווה מחייבת שחשיבותה רבה ביותר.

לקיומה ניתנת לדעתו עדיפות מרכזית, וזו לשונה:

"שלוש מצוות נצטוו ישראל בשעת כניסתם לארץ: למנות להם מלך... ולהכרית זרעו של עמלק... ולבנות בית הבחירה... מינוי מלך קודם למלחמת עמלק... והכרתת זרע עמלק קודמת לבניין הבית!"¹

כיצד מתיישב המשקל הרב שמייחס הרמב"ם לכינון מוסד המלוכה עם המגבלות החמורות בחוק המצמצמות כל כך את יכולותיו של המלך?

ננסה להתיר את הסבך ולהתקדם בדיוננו תוך בדיקת מימושו של החוק.

לעת זקנתו של שמואל הנביא, מתקבצים כל זקני ישראל אליו ברמה ומבקשים בלשון החוק ממש – "שימה לנו מלך

¹ רמב"ם, משנה תורה הלכות מלכים ומלחמותיהם א-ב ומצוי בנספח בשלמותו.

לשפטנו ככל הגויים" (שמ"א ח, 5). אף כי זקני ישראל נוהגים כחוק² - שהרי אין הם מבקשים מלך נוכרי ופונים אל נביא ה' שימנה את המלך - תגובתו של שמואל חריפה ("וירע הדבר בעיני שמואל כאשר אמרו תנה לנו מלך לשפטנו" - שם פס' 6). אולם אין היא מפתיעה. יתכן שזוהי תגובה שמקורה במעורבותו האישית. יתכן שהרגיש פגוע ודחוי מפניית העם שהחלה בהצגת הבעיה בלשון זו: "הנה אתה זקנת ובניך לא הלכו בדרכיך" ... (שם פס' 5).

אולם בעוד ששמואל אולי נפגע, תגובת ה' מפתיעה - האל תופס את בקשת העם למלך כמאסה בו עצמו. מסתבר, אפוא, שכאשר מבקש העם לקיים את חוק המלך שבדברים יז, 14-20, נתפס ביצוע החוק כפגיעה באל. מדוע?

גם בסיפור גדעון אנו קוראים על תפיסה דומה. העם המרוצה ממנהיגותו של גדעון בא ומבקש ממנו: "משל בנו גם אתה גם בנך וגם בן בנך כי הושעתנו מיד מדין". גדעון מסרב להצעה באופן חד-משמעי: "לא אמשול אני בכם, לא ימשול בני בכם, ה' ימשול בכם" (שופ' ח, 23). ומיטיב לבטא גישה זו המדרש בדברים רבא פרשת שופטים סעיף י"א.

המדרש

לפנינו, גישה אנטי-מלוכנית: המלך הבלעדי של עם ישראל הוא האל ונתיניו הם אנשים בני חורין. קיומו של שלטון מלוכני ללא מגבלות חוצץ בין האדם לאל.

מהי, אם כן, השקפת העולם המונחת ביסודה של מצוות המלך?

בעיני המחוקק המצב האידיאלי הוא - שלטונו של מלך מלכי המלכים. השאיפה היא שבכוח ההכרה הפנימית בסמכותה של התורה שניתנה מהאל בסיני, ומתוך הישמעות למצוותיה - ינהל העם את חייו תוך היזדקקות למינימום של סמכות חיצונית. אולם, הציבור לא עמד בכך וביקש מלך כמקובל בארצות השכנות נראה שאין בכוחה של חברה גדולה ומורכבת, המתמודדת עם משימות של כיבוש והתנחלות והעומדת בפני אויבים שוסים ולוחצים, להגשים אידיאל זה.

חוק המלך הוא, אפוא, התפשרות עם המציאות והיענות לצרכי החברה האנושית. החוק מתיר מינוי מלך - אך בתנאים מסוימים! תנאים אלה הם סעיפיו של חוק המלך בדברים יז, 14-20: לא יהיה זה מלך נכרי, לא יהיה זה מלך-אל, או מלך העומד מעל לחוק, לא יהיה זה מלך בעל כוח וסמכות בלתי מוגבלים כמלכי מצרים וכנען. עיקרו של חוק המלך הוא אם כן הגבלת שלטונו של המלך, ובעצם, יש חשיבות רבה להגבלת כל שלטון באשר הוא. גם כשהרוב שולט הוא יכול להיות עריץ כלפי המיעוט. צמצום כוח השלטון מאפשר אם כן את חופש המיעוט והפרט.

במצרים הקדומה כל מערך החיים סבב סביב המלך - הוא אדון כל אדמות הארץ וכל הקניינים של נתיניו הם בעצם מתנה הניתנת להם מיד המלך, ולהלכה יכול הוא להחזירם אליו כשירצה. המלך הוא גם מקור המשפט, הוא הסמכות המחוקקת והשופטת, על אף שגם הוא חייב בקיום הצדק. באופן מעשי הוא עומד מעל לחוק. יש חוקרים הסבורים שבכנען סמכותו של המלך אף גדולה מזה: הוא נתפס כממלא מקום האל³.

² כמובן על פי ההנחה המסורתית שספר שמואל הכיר את החוק בדברים.
³ ראה י. ליוור, "מלך מלוכה", צ.מ. כרך ד' י-ם 1962 עמ' 1082-1085.

לא כן המלך הישראלי. המלך הוא בשר ודם שבני עמו אחיו הם. הוא כפוף לחוקי האלוהים ולתורתו ומהם הוא שואב את סמכותו. עליו לכתוב לו את משנה התורה הזאת "והיתה עימו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' אלוהים לשמור את כל דברי התורה הזאת ואת החוקים האלה לעשותם" (דברים יז, 19).

יש לשים לב שה"לאווים" שבחוק המלך בדברים יז, 16-17 אינם איסורים מוחלטים על כסף, נשים וסוסים, אלא הגבלות – "לא ירבה" וביתר דיוק "לא ירבה – לנ" – לצרכיו האישיים, לפיזור עצמו ולחזוק כוחו.

הקטע בדברים יז, 14-20 הוא, אם כן, דוגמא לחוק המתמודד עם ערך החירות האישית. ערך זה לא עמד במבחן המציאות – העם ביקש מלך. כך, מצד אחד, החוק מתייחס למציאות חברתית זאת ונענה לה ומצד שני, מתבטא בו האידיאל של מלכות שמים.

אם החוק, אכן, מהווה פשרה בין המצוי לרצוי, וכוונתו להתיר את הקמת מוסד המלוכה רק מתוך היענות לבקשת הציבור, מעניין לשוב ולבחון את תפיסת הרמב"ם.

מדוע רואה הוא במינוי המלך ערך מרכזי כשלעצמו.

המשפט הפותח את החוק (פס' 14-15) הוא משפט מורכב, הניתן לקריאה כפולה:

א. משפט טפל: כי תבוא אל הארץ אשר ה' אלהיך נותן לך וירשתה וישבת בה ואמרת אשים עלי מלך ככל הגויים אשר סביבותי.

משפט עיקרי: שום תשים עליך מלך.

שימת המלך תבוא, רק אם תרצה במינויו. מצוות המלך אינה אלא רשות.

ב. משפט טפל: כי תבוא אל הארץ אשר ה' אלהיך נותן לך וירשת וישבת בה.

משפט עיקרי: ואמרת אשים עלי מלך.

שימת מלך היא מצווה כשלעצמה. יש חובה מייד עם הכניסה לארץ למנות מלך באמצעות אמירה.

מן הסתם קרא הרמב"ם את החוק על-פי האפשרות השנייה, בשל הקשר לסיפור חייו (הרמב"ם, בן המאה ה-12, יליד ספרד, הגיע לאחר נדודים רבים וקשים למצרים. שם שימש כרופא בחצר הסולטן בקאהיר וכנגיד על יהודי מצרים. יתכן שהתפעל מסדרי השלטון המיטיב עימו וראה בחולשותיו אתגר שעם ישראל בעזרת מצוות התורה – ידע להתמודד עימו (מעניין שאברבנאל שמילא תפקיד של וזיר בספרד ובפורטוגל במאה ה-15 – העדיף משטר לא מונרכי, ומפרש את פרשת המלך כרשות ולא כמצווה). אולם ייתכן שהקריאה הכפולה מגלמת את המתח העובר כחוט השני בתפיסת העולם המקראית בין מלכות שמיים למלכות בשר ודם⁴. התנגדות גדעון להמלכתו (שופ' ח, 23), כעסם של שמואל ואלוהים לבקשת העם למלך שמ"א ח) וכנראה גם חוק המלך (דב' יז)⁵, מבטאים את הגישה האנטי-מלוכנית. הסיפורים שבשופטים יז-כא משקפים מגמה הפוכה.

הביטוי המנחה סיפורים אלה "בימים ההם אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה", מביע את הגישה המלוכנית. הסיפורים מדגימים בצבעים בהירים וחזקים מה קורה בחברה שאין לה מלך. את משל יותם בשופטים ט, 8-21 ניתן להבין על פי כל אחת משתי התפיסות: מצד אחד הגישה האנטי-מלוכנית – רק שיה קוצני כמו האטד רוצה להיות מלך ומביא בכך הרס.

⁴ מרטין בובר, *מלכות שמים*, ירושלים, מוסד ביאליק תשכ"ה, עמ' 120-144.

⁵ האמירה "אשימה עלי מלך ככל הגויים אשר סביבותי" מלמדת על המציאות. קשה לראותה כציווי מחייב, לכן נראה לנו שדברי הרמב"ם אינם מתיישבים עם פשט הכתוב.

מצד שני, אם הטובים לא יעלו למלוכה, יעלו האטדים. משום כך חשוב שהטובים יישאו בעולו של תפקיד חשוב זה.⁶

יש כאן הד לזוהר הציבורי בדבר שינוי שיטת הממשל בישראל שהתעורר סביב מוסד המלוכה. מבחינה היסטורית הוויכוח הוכרע וקם מלך בישראל, אולם המתח בין סמכויותיו של המלך והגבלת כוחו נשמר בכתובים.⁷

⁶ יראה בהרחבה את הוויכוח בנושא זה את בובר, מלכות שמיים, מוסד ביאליק, ירושלים 1965, עמ' 65; קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך א', עמ' 698-708.

⁷ ראה למשל נתן ודוד (שמ"ב יב), אליהו ואחאב (מל"א כא) ועוד.